

Organizacijske oblike in delovne metode slovenskih kulturnih delavcev v Osvobodilni fronti v okupirani Ljubljani

Pomlad 1941 ni obetala nič dobrega niti skupnosti jugoslovanskih narodov niti ne dobršnemu delu evropskih dežel. Še več: usoda slovenskega naroda se je zdela tedaj zaključena. Toda to je bil le zunanji videz, zakaj najboljši iz ljudstva so nosili v sebi v tem brezupnem času grozeče popolne narodne katastrofe čudovito življenjsko klico, ki je še tako porazne razmere in brezdušno nasilje ni moglo zamoriti.

Na usodnem zgodovinskem razpotju so se z njimi vred znašli tudi predstavniki naprednih kulturnih delavcev, ki so se zavedali odgovornosti in pomembnosti skupnih odločitev nasproti najusodnejšemu vprašanju narodnega obstanka. Ob tem osnovnem vprašanju so z vso nepopustljivostjo pomagali pri snovanju enotne organizacije Osvobodilne fronte, ki je bila nujen in odličen uspeh vztrajnih prizadevanj komunistične partije pri daljnosežnih in temeljitih pripravah v letih pred vojno. Na utrjenih temeljih je bila tedaj edina sposobna voditi ljudstvo v boju za vrednoto, ki jo kot najvišjo in dragoceno vseskozi od narodnega prebujenja dalje poudarja vsa naša kulturna dediščina — za popolno narodno svobodo in združitev (združeno Slovenijo). Spričo tega ne more biti nobenega dvoma, da veliki čas osvobodilnega boja in ljudske revolucije ne nosi v sebi tudi bogatih kulturnozgodovinskih sporočil.

Prvo osnovo za razmišljanja ozko omejene teme, ki je predmet našega razpravljanja, dajejo maloštevilni spominski zapisi.¹ Pri zbiranju pričevanj, ki imajo sicer velik pomen in vrednost, ker so zaradi pomanjkanja neizpodbitnih arhivskih dokazov pravzaprav edini vir, pa se ob primerjanju pojavljajo resne pomanjkljivosti in nasprotja. Veliko jih je namreč med njimi dvomljive vrednosti in tako marsičesa nikoli več ne bo mogoče podrobno ugotoviti, zakaj pozaba že brani tudi prvemu dogajanju na področju vključevanja slovenskih kulturnih delavcev v osvobodilni boj najti ustrezno in resnično podobo.

Prva skrb za organizacijsko povezovanje slovenskih kulturnih delavcev v Osvobodilno fronto je nedvomno bila poglobitna vsebina dela partijske celice, katere člani so bili pisatelj Lovro Kuhar—Prežihov Voranc, delavski pesnik in pisatelj Tone Čufar, univerzitetna profesorja dr. Božidar Lavrič in dr. Fran Šturm, literarni zgodovinar in bibliotekar narodne in univerzitetne knjižnice

¹ Blaž Arnič, Delo med kulturniki. Ljubljana v ilegali I, str. 440—445 (dalje navajam Blaž Arnič, spominski zapis); Filip Kalan, Blišč in beda velikega časa. Likovna revija 1961, št. 2; Tone Seliškar, Slovenska kultura v boju z okupatorjem. Borec 1961, št. 7—8, str. 410—412 (dalje navajam Tone Seliškar, spominski zapis).

(NUK) Avgust Pirjevec in književnik Ignac Koprivec. Sestajali so se običajno pri Pirjevcu v NUK, pri Grabnarju v litografiji Čemažar in v stanovanju ing. Adrijana Janca, gledališkega igralca Janeza Levarja, univerzitetnega profesorja dr. Branka Volavska, Franca Šturma na tedanji Bleiweissovi cesti, nekajkrat tudi v Šturmovem stanovanju na Vrtači. Na sestanke je prihajal od vsega začetka pa tja do januarja 1942 Boris Ziherl, od jeseni 1941 dalje se jih je udeleževal tudi sekretar rajonskega komiteja KPS in rajonskega odbora OF Center Kamilo Hilbert.²

Skupina se je te naloge lotila v osrčju borbenega prizadevanja, ki ga je tedaj predstavljal Ljubljana, s silno zavestjo odgovornosti. Pozorno je spremljala, kakšno posebno duhovno in zunanjo podobo slovenskega kulturnega delavca so izoblikovale politične in življenjske razmere nevsakdanjega dogajanja v razburljivem času prvih mesecev okupacije. Seveda je bilo bistvene važnosti, da pretežnega dela niso omajale demagoške izjave Nemcev in Italijanov, češ da »postavljajo mejnike v zgodovinskem razvoju Evrope«, da se ni dal preplašiti, ko jih je čul samozavestno razglašati »vojno pravice in civilizacije proti boljševiskemu barbarstvu« in da ga tudi za hip niso prepričale svečane obljube, da bo »Italija vedno upoštevala kulturo, šege in navade Slovencev«. Zlasti to zadnje je bilo razveseljivo, zakaj italijanski okupator je sprva ubral nemškemu brezobzirnemu preganjanju kulturnih delavcev in uničevanju vseh naših kulturnih vrednot, povsem nasprotno taktiko. Tako se je na priliko v ozračju kulturne »avtonomije« posluževal prireditelj, ki naj bi zbliževale Italijane in Slovence.³ Obetal si je, da mu bo na ta način uspelo preslepiti »predstavnike umstvenega in kulturnega življenja«. To se mu je spočetka delno tudi posrečilo.

Neprimerno važnejše pa je dejstvo, da so prvi organizatorji imeli trdno oporo v kulturnih delavcih-podpisnikih vloge za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze, ki so se bodisi na osnovi ideološke preusmeritve ali zgolj medsebojnega zaupanja, tovarištva, narodne zavesti, morda posledice tega, da so postale življenjske usode skupne, lažje opredelili za boj proti okupatorju. To je bilo potem zdravo jedro slovenskih kulturnih delavcev, ki so Osvobodilno fronto priznali za dovolj trden temelj, na katerem so lahko vzlic nevarnostim tvegali odločilen korak.

Glede na mnoge bridke življenjske izkušnje, ki so še nedavno bile posledica politične mržnje, pravzaprav ni odveč omeniti, da je bil odločilno važen tudi osebni pogum. Kdor ni premogel dobro mero osebnega junaštva, je našel dovolj vzroka, da se je odtegoval naporom za osvoboditev, zakaj v političnem pogledu so zanj pomenili življenjsko nevarnost. Če vse dobro premislimo, pa je treba priznati, da za nekatere umetnike in znanstvenike pojmovanje časti ni bilo odločilno merilo za takojšnjo opredelitev v odnosu do okupatorja. Prizadevanja organizatorjev Osvobodilne fronte so se jim tedaj resda zdela samo brezupni poskusi upora. Že ob bežni primerjavi razodeva ravnanje univerzitetnega profesorja dr. Frana Šturma zgledno nasprotje. Človeka mora presenetiti čudovito izbrušen čut časti, zakaj v seminarju je javno ogovoril svoje študente: »Sodim, da med vami ne bo izdajalca!«⁴

² Boris Ziherl, Ignac Koprivec, Kamilo Hilbert — vsi ustni vir.

³ Večer slovenske in italijanske lirične pesmi v Operi. Slovenski dom, 24. junija 1941.

⁴ Fedja Šturm, ustni vir.

Med snovanjem in razvijanjem politične akcije narodnega upora je oblika organizacijskega sestajanja tudi pri kulturnih delavcih sprva temeljila na združevanju prijateljev in somišljenikov posameznih komunistov, članov omenjene partijske celice.

Veliko spodbudo za nadaljnji razvoj odporniške dejavnosti kulturnih delavcev so si prvi organizatorji obetali od izpolnitve naloge, prav tako zaupane tej partijski celici. Bila je v tem, da skliče prvi kulturniški plenum OF. Plenum sam ni bil trajnejša delovna organizacijska oblika in tudi ni zajemal kdove kako širok krog ljudi, kar povsem ustreza Kidričevi previdnosti glede konspiracije. Udeležili so se ga le predstavniki posameznih kulturniških dejavnosti.⁵ Književnike so zastopali Josip Vidmar, Lovro Kuhar—Prežihov Voranc, Fran Šturm, Vladimir Pavšič—Matej Bor, Juš Kozak, Edvard Kocbek, Tone Čufar in Ignac Koprivec, likovne umetnike Drago Vidmar in France Mihelič, arhitekta Filip Kumbatovič, komponiste in glasbenike Blaž Arnič, pedagoge Venčeslav Čopič. Po nekaterih podatkih so bili člani plenuma tudi Oton Župančič, Fran Saleški Finžgar, Jože Plečnik in France Kidrič, vendar se plenuma nobeden od teh ni udeležil.⁶ Plenum se je sestal 11. septembra 1941 v Slovenski matici pod pretvezo običajnega sestanka kulturnih delavcev. Vodil ga je Boris Kidrič.⁷

Nekatera pričevanja in spominski zapisi poudarjajo, da je bil na tem prvem plenumu izvoljen tako imenovani akcijski odbor kulturniške organizacije OF,⁸ le en vir ga prisoja drugemu plenumu,⁹ kar ustreza resnici, čeprav je tako poimenovanje osrednjega foruma napačno, zakaj od svojega oblikovanja dalje se je vselej imenoval glavni odbor kulturnih delavcev.¹⁰

Plenumu gre torej pripisati bolj moralen kot organizacijski pomen. Organizacijska dejavnost je slej ko prej v celoti slonela na članih prej omenjene partijske celice. Po vsestranskem zbiranju podatkov o kulturnih delavcih in pripravah za njihovo širše povezovanje v Osvobodilno fronto je z letom 1942 začela ustanavljati terenske odbore OF, v katerih je združevala največ po šest kulturnih delavcev. Spričo naraščajočega števila terenskih odborov se je pokazala potreba po višji organizacijski obliki.

Od tod so se potem razvili več ali manj znani kulturniški matični odbori OF. Izoblikovali so se samostojno za posamezne kulturne dejavnosti in to za književnike, likovne umetnike, arhitekta, glasbenike, gledališke igralce in novinarje.

Nasploh so bili matični odbori čisto posebna organizacijska oblika Osvobodilne fronte v Ljubljani, ki je temeljila v glavnem na poklicih. Njihov

⁵ Boris Ziherl, ustni vir.

⁶ Blaž Arnič, Drago Vidmar — oba ustni vir.

⁷ Ljubljana v ilegali II, str. 69. — Datum prvega kulturniškega plenuma OF so ugotovili po tem, da so se prav tistega dne pojavili po Ljubljani »veliki lepaki o streljanju talcev«. Seliškar je krtačni odtis tega lepaka prinesel s seboj na plenarni sestanek (Tone Seliškar, spominski zapis). V resnici gre za razglas uredbe visokega komisariata za »ljubljansko pokrajino« z dne 11. septembra 1941 o uvedbi izrednega sodišča in smrtne kazni (glej Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, druga izdaja. Ljubljana 1965, dok. št. 158). Prve talce v »ljubljanski pokrajini« so ustrelili v Radohovi vasi dne 28. aprila 1942 (glej prej navedeni zbornik, del VI, knjiga 2. Ljubljana 1953, dok. št. 164).

⁸ Blaž Arnič, Tone Seliškar — oba spominski zapis; Drago Vidmar — ustni vir.

⁹ Ljubljana v ilegali II, stran 70.

¹⁰ Ignac Koprivec, ustni vir.

namen je bil zbirati aktiviste med srednjimi sloji po posameznih stanovskih organizacijah in strokovnih društvih, po večjih podjetjih in ustanovah. Na mnogih sestankih s čisto politično vsebino so jim vodilni partijski delavci pojasnjevali politične in idejne osnove enotnega združevanja za ustvaritev odporne fronte proti okupatorju. Precej matičnih odborov je bilo ustanovljenih že pred terenskimi odbori OF, pa so njihovi posamezni člani tudi na terenu, kjer so stanovali, pripomogli, da so se osnovali. Seveda ne gre istovetiti teh terenskih odborov s tistimi pri matičnih. Razvejanost le-teh lahko samo primerjamo z organizacijo teritorialnih, kjer je imela mestna četrt več terenskih odborov, ti več uličnih in še odbore v večjih blokkih. Podobno je imel npr. matični odbor OF na italijanski civilni upravi poseben terenski odbor na vsakem od osmih oddelkov, vanje pa vključenih prek dvajset odborov in pododborov.¹²

Kako je nastal in se potem oblikoval tak matični odbor OF, ponazarja primer pri glasbenikih. Ustanovili so ga marca 1942. Vodil ga je kot sekretar Franc Šturm, člani pa so bili: skladatelja Maks Pirnik in Karel Pahor ter Cveto Marolt — Špik. Slednji je povezoval študente akademije za glasbo. Vsak član matičnega odbora je obiskoval več terenskih odborov, katerih število je prav tedaj zelo naraslo posebno med slušatelji na akademiji. Ko so kasneje Franca Šturma pritegnili k delu v glavni odbor kulturnih delavcev, je postal sekretar matičnega odbora glasbenikov Maks Pirnik.¹³

Konec januarja ali v začetku februarja 1942 se je kulturniški plenum OF v stanovanju ing. Adrijana Janca sestal drugič.¹⁴ Napačna je torej navedba, da je bil ta plenum v Slovenski matici.¹⁵ Vodil ga je Prežihov Voranc.¹⁶ Navzočih je bilo okrog dvajset kulturnih delavcev, med njimi poleg Voranca Boris Zihlerl, Božidar Lavrič, Fran Šturm, Avgust Pirjevec, Fran Albreht, Tone Seliškar, Ignac Koprivec in krajši čas tudi Boris Kidrič.¹⁷

Šele na tem plenumu so razpravljali o ustanovitvi osrednjega vodstva kulturniške organizacije in na Vorančev predlog izvolili za sekretarja oziroma tajnika glavnega odbora kulturnih delavcev Ignaca Koprivca, z ilegalnim imenom Rajič. Člani so bili določeni kasneje sporazumno s partijsko organizacijo, lahko tudi po poprejšnjem posvetovanju z nekaterimi člani plenuma.¹⁸

Kakor je zmotno pripisovanje izvolitve akcijskega odbora, s katerim je brez dvoma mišljen glavni odbor kulturnih delavcev, septembrskemu plenumu, tako navedbe, po katerih naj bi ta odbor izvolili na tajnih volitvah, zbujaajo precejšen dvom. Kljub upoštevanju razmer v tistem času, je malo verjeten eden in drugi opisani način tajnega glasovanja: prvi, da so odbor izvolili na tajnih volitvah in to tako, da so izvoljeni člani zvedeli za svojo izvolitev kasneje in posamez, medtem ko drugi člani plenuma niso vedeli, kdo je v odboru,¹⁹ in drugi, da so volitve potekle strogo konspirativno, izven sestanka, od člana do člana.²⁰

¹² Marica Čepe, Matični odbori Osvobodilne fronte. Ljubljana v ilegali III, str. 372—374.

¹³ Ignac Koprivec, ustni vir.

¹⁴ Isti.

¹⁵ Glej opombo 9.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Ignac Koprivec, ustni vir.

¹⁸ Isti.

¹⁹ Blaž Arnič, spominski zapis.

²⁰ Tone Seliškar, spominski zapis.

Podatku, da so bili člani tega odbora Boris Ziherl, Josip Vidmar, Prežihov Voranc, Blaž Arnič, Drago Vidmar in Tone Seliškar,²¹ ni mogoče pritrditi. Tudi ugotovitev, da so si delo v začetku razdelili nekako takole: Prežihov Voranc je vodil odbor v celoti, Tone Seliškar je odgovarjal za intendantco, Drago Vidmar je skrbel za povezavo z likovnimi umetniki, Blaž Arnič z glasbeniki, Ignac Koprivec pa s književniki,²² je slednji vsaj zase zavrnil kot umišljeno.²⁴

Od vsega začetka sta bila člana tega odbora Avgust Pirjevec in Franc Šturm, potem pa so njegovo sestavo nekajkrat spremenili. Postopoma so ga dopolnjevali s tem, da so kooptirali več novih članov, tako Franca Šturma, Franceta Mesesneta, ing. Filipa Kumbatoviča in ing. Nika Bežka, proti koncu leta 1942 tudi dr. Antona Kržišnika.²⁵

Člani glavnega odbora so hodili na sestanke ustreznih matičnih odborov. V prvih mesecih obstoja je glavni odbor vzdrževal stike z okrožnim komitejem KPS in okrožnim odborom OF za Ljubljano, od poletja dalje pa s poverjeništvom IOOF in CK KPS v Ljubljani.²⁶

Pretrsti kaže še trditve, da je ta odbor vodil Lovro Kuhar. Nanje naletimo na priliko v obeh navedenih spominskih zapisih, pa tudi nekatere izjave jim govore v prid. Boris Ziherl je vodstvo, ki so mu ga pripisovali, zavrnil z ugotovitvijo, da je bil duša tega odbora vsekakor Voranc, zakaj na vseh sestankih mu je pripovedoval, koliko dela ima med kulturnimi delavci.²⁷ Tudi Prežihova nekdanja kurirka Kristina Brenk pripoveduje, da je vodil odbor kulturnih delavcev. Spremljala ga je na različne »kontakte«: k Franu Albrehtu, Ignacu Koprivcu, Antonu Kržišniku, Janezu Levarju, Pavlu Golji in drugim.²⁸

Nedvomno bi bilo krivično odrekati Prežihu neumorno skrb za pridobivanje novih privrženecv Osvobodilne fronte in vsestranost delovnega uveljavljanja, toda v kulturniški organizaciji je imel idejno politično vodilno vlogo, organizacijske pa ne.²⁹ Uveljavljal se je pri gospodarskih akcijah, sodeloval tudi pri nabiranju posojila,³⁰ pri čemer je imel stike z medvoško skupino gospodarstvenikov.³¹ Hkrati je bil član poverjenišтва finančno gospodarskega odbora.³² Navsezadnje je organizacija zaledja oboroženemu boju z zbiranjem materialnih in finančnih sredstev bila ena od splošnih nalog tudi v odborih kulturnih delavcev. Prežihovemu Vorancu je takšna dejavnost pri dobrih in številnih poznanstvih ter veljavi, ki jo je imel kot zrel mož in ugleden pisatelj, srečno šla od rok, pa se je toliko bolj obvezal za večje gospodarsko sodelovanje. Pri tem je imel »vsak dan nič koliko zvez in javk, sestankov in posvetovanj«, skratka »bil je na nogah od zgodnjih jutranjih ur pa vse do večera« (Seliškar) — vse to pa so bila znamenja, ki so dopuščala in upravičevala predstave o domnevnem vodstvu.

²¹ Tone Seliškar, spominski zapis.

²² Blaž Arnič, spominski zapis.

²⁴ Ignac Koprivec, ustni vir.

²⁵ Isti.

²⁶ France Kimovec, Vladimir Krivic, Ignac Koprivec — vsi ustni vir.

²⁷ Boris Ziherl, ustni vir.

²⁸ Kristina Brenk, Prežihov Voranc v letih ilegale. Ljubljana v ilegali II, stran

382.

²⁹ Vladimir Krivic, Ignac Koprivec — oba ustni vir.

³⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2 (dalje navajam Dokumenti), dok. št. 111.

³¹ Jesen 1942, dok. št. 36.

³² Dokumenti, dok. št. 147.

Drugi kulturniški plenum OF je pomemben tudi zaradi dejanja v zvezi s kulturnim molkom. Gre za prvo javno razglasitev v našem ilegalnem tisku. Slovenski poročevalec je dne 6. aprila 1942 objavil resolucijo kulturnih delavcev,³³ ki poleg drugega pravi:

»Načelo, da se z okupatorji ne sodeluje, velja tudi na kulturnem polju.

Zato pozivamo slovenske pesnike in pisatelje, upodabljajoče umetnike in glasbenike, časnikarje, publiciste in znanstvenike, naj ne sodelujejo pri kulturnih prireditvah okupatorjev, naj ne bodo sotrudniki pri njihovih časopisih in revijah, naj ne poročajo o njihovih prireditvah, tudi ne o njihovem tisku, knjigah itd.«

Brez dvoma so to resolucijo sprejeli kulturni delavci na drugem plenumu, medtem ko jo Slovenski poročevalec objavlja šele v prvih aprilskih dnevih prav gotovo samo zaradi težav in ovir, ki so spremljale njegovo izhajanje.

Nekateri pregledi pomembnejših dogodkov v letu 1941 pripisujejo sklep o kulturnem molku septembrskemu plenumu.³⁴ Toda prvi pozivi in odločitve za tovrsten odpor proti okupatorju so se javljali že spomladi 1941, ko so uredništva posameznih revij odklonila, da bi jih še nadalje izdajala.³⁵

Ta razglasitev kulturnega molka pomeni dopolnitev splošnih nalog posameznih kulturniških odborov. Z njo se je namreč skozi več razvojnih stopenj dokončno oblikovala posebna naloga, ki je nalagala slovenskemu kulturnemu delavcu dolžnost, da odreče okupatorju sleherno sodelovanje na področju umetniškega ustvarjanja in da hkrati zavrača njegovo kulturo. Z izpopolnjevanjem kulturnega molka naj bi ohranil in manifestiral zunanje dostojanstvo narodno zavednega umetnika, sicer trajno prisotno hotenje za umetniškim ustvarjanjem pa naj bi usmerjal k navdihom, ki jih lahko zbujejo junaštva upornega ljudstva.

Če je »vihar vzvrtinčil ves svet in vse ljudi, od kmeta in delavca do izobraženca« in je »ta čas potrkal slehernemu na vest in njegovo človeško vsebino«, da je »moral pred obličjem tega časa povedati, kako je z njim«,³⁶ tedaj si ni težko predočiti, da je kulturnega delavca sklep o kulturnem molku postavil pred toliko večjo odgovornost. Vtem ko je temu tako, pa so za takšno odločitev le bila potrebna temeljita razpravljanja, ki so ob navajanju in upoštevanju vseh za in proti, zahtevala svoj čas. In res je glavni odbor z matičnimi odbori vred namenil razrešitvi kočljivega vprašanja dokaj sestankov, preden se je odločil za hudo preizkušnjo.³⁷

V vojnih razmerah je bilo domala vselej nujno pričakovati upad duhovnega življenja. Toda celotna duhovna dejavnost bi se vsaj v okupirani Ljubljani lahko drugače razvijala, če ne bi »molk slovenskega kulturnega življenja glasno dokazoval, da ne priznavamo stanja, kakršno je nastalo po okupaciji«. Čeprav je k dosledni uveljavitvi tega značilnega fenomena narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji možnih veliko pomislekov in pripomb, bo po svoji kul-

³³ Dokumenti, dok. št. 3.

³⁴ Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik I, št. 2, stran 282.

³⁵ Glej obravnavo na znanstvenem posvetovanju o Osvobodilni fronti slovenskega naroda ob njeni 25-letnici od 28. do 30. aprila 1966 (Makso Šnuderl).

³⁶ Ferdo Kozak, Članki in zapiski. Začetek gledališča 1945. DZS Ljubljana 1953, stran 305.

³⁷ Ignac Koprivec, ustni vir.

turnozgodovinski pomembnosti nekoč še dajal pobudo za obširnejša razmišljanja in objektivne sklepe.

V sovražnih vrstah ni ostal nezapažen, saj so tam kasneje ugotavljali njegove posledice, češ da je »slovenska literatura po kulturnem molku, propagiranem iz gozda, doživljala v prvih letih okupacije svojo krizo. Od literarnih revij je ostal samo Dom in svet, njegov nivo pa je zelo padel. Domače izvirne literature je izhajalo zelo malo, kar je bilo knjižnih izdaj, so bili to domala le prevodi.«³⁸ Pritisk, ki so ga okupator in njegovi pomagači izvajali nad umetniki, je bil hud in oster, pa jim ga je pri posameznikih uspelo prekiniti. Toda naloga tega sestavka ni, da bi ugotavljal objektivno upravičenost odstopanja od tega sklepa. Ugotovitev, da je slovenski umetniški ustvarjalec vedno nastopal iz lastnega notranjega nagiba, vendarle prepričuje o neuspehu sovražnikovih prizadevanj, da bi prikazal, da je slovenska kultura na njegovi strani. Značilen dokaz, da se je resničnega stanja le dobro zavedal, so njegove lastne ugotovitve: »Najmočnejša sila proti kulturnemu molku je bil 'Večer slovenske lirike' v dramskem gledališču. Šestnajst poetov je javno nastopilo večinoma osebno na odru. Tisti pa, ki niso mogli sami, so dali svoje pesmi, ki so jih brali dramski igralci. Vse priprave in vso organizacijo je vodil odsek za kulturo, da pa ne bi bilo vse videti od oblasti naročeno in plačano, kar bi bilo propagandno šibko, prireditelj ni bil javno odsek za kulturo, ampak pripravljalni odbor.«³⁹ Po vsem tem okupacijskim oblastem ni prav nič pomagalo na silo pridobivati sicer osvobodilnemu boju zveste ustvarjalce.

Približno v istem času, ko se je vdrugič sestal kulturniški plenum OF, so šle h kraju priprave književnikov in znanstvenikov za izdajo Slovenskega zbornika pod uredništvom Juša Kozaka. S tem skupnim demonstrativnim delom pa niso samo želeli tudi sami oživiti eno samo upanje na zopetnjo svobodo: sredi temnega in žalostnega časa so si z občudovanjem vredno prizadetostjo dali opraviti okrog enega prvih nadomestil za utišano ustvarjalno življenje.

Iz osebnih pričevanj pa vendarle ni jasno, če je obravnava na drugem plenumu odgovorila tudi na zadnja vprašanja, ki so se še zastavljala pred sklepom uredniškega dela za publikacijo izjemnega pomena.

Sredi februarja 1942 so v ilegalnih tehnikah dotiskali prve liste. Po zanesljivih domnevah je prišel zbornik v kolportážno mrežo enkrat maja istega leta.⁴⁰

Ob spomladanski ofenzivi partizanskih čet leta 1942 in vzpostavitvi prvega večjega osvobojenega ozemlja so kulturniškem odboru predlagali v tistem času zelo primerno akcijo, da bi pripravil predvsem igralce dramskega gledališča za odhod na osvobojeno ozemlje. Hkrati se je pojavila težnja, da bi spravil tja tudi Otona Župančiča in Božidarja Jakca. Preden mu je uspelo, da bi se z enim in drugim resno dogovoril, se je začela italijanska ofenziva, ki je te načrte preprečila.⁴¹

Sredi leta 1942 je širše organizirana mreža zajela že veliko število kulturnih delavcev in njihovih svojcev v Osvobodilno fronto, precej izmed njih pa je bilo sprejetih v KPS bodisi kot kandidati ali člani. Zato so ustanovili partijski

³⁸ Poročilo o delu odseka za kulturo za mesec marec 1945. Arhiv kontrarevolucije v arhivu IZDG, fasc. 249, mapa III.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Adolf Arigler-Bodin, Kako smo tiskali Slovenski zbornik. Ljubljana v ilegali II, str. 455—459.

⁴¹ Ignac Koprivec, ustni vir.

biro kulturnih delavcev, ki je povezoval celice. Sekretar je bil Ignac Koprivec, člana pa Franci Šturm in dr. Anton Kržišnik, ki so ga sprejeli tudi v glavni odbor kulturnih delavcev. Pred vojno je živel v Celju, pa ga je večina poznala le po ilegalnem imenu tovariš Križ.⁴²

Po italijanski ofenzivi sta sredi oktobra 1942 drug za drugim prišla v Ljubljano Edvard Kardelj in Boris Kidrič. Treba je bilo utrditi enotnost v osnovnih organizacijah OF, hkrati pa obnoviti poskuse za pridobitev nekaterih privrženec »sredine«. Tudi glavni odbor si je prizadeval, da bi prepričal nekatere osebnosti kulturniške »sredine«.⁴³ Kulturne delavce, ki jih spričo nezaupljivosti do nekaterih točk programa OF ali kakih drugih razlogov niso mogli neposredno vključiti v terenske odbore, je pridobil za sodelovanje v posebnih komisijah, npr. pravniški, geološki (vodil jo je Ciril Šlebinger), tehniški (vodil jo je profesor (Zelenko), gradbeniški in drugih s posameznih strokovnih področij.⁴⁴

Konec junija 1943 je Koprivec odšel na osvobodeno ozemlje, pa je v glavnem odboru kulturnih delavcev nato pod Kumbatovičevim vodstvom zopet prišlo do večjih sprememb. Od prejšnjih članov so ostali Franc Šturm, Niko Bežek in France Mesesnel, nanovo pa so vključili Josipa Pahorja kot predstavnika književnikov in Domicijana Serajnika za likovnike. Blaž Arnič je mesec dni kasneje zamenjal Franca Šturma, ko je ta odšel v partizane.⁴⁵

Omeniti velja prizadevanja književnikov, ki so se običajno sestajali v Albrehtovem in Seliškarjevem stanovanju. Poleti 1943 so pripravljali svoj list. Zanj so se posebno zavzemali Mesesnel,⁴⁶ Matej Bor in Kumbatovič. Izšla pa je samo ena na pisalni stroj razmnožena številka Nove setve, druga je potem zaradi odhoda vseh sodelavcev v partizane obtičala.⁴⁷ Kržišnik jim je na sestankih sporočal idejne napotke poverjeništvu IOOF, v kakšnem smislu naj list sestavljajo, vendar pa se teh osamljenih ustvarjalnih hotenj spominja, kot da je šlo za nekak obzornik, ki naj bi se imenoval Njiva.⁴⁸ Spričo okoliščine, da so se vsi že bolj ali manj pripravljali za odhod iz Ljubljane, ne kaže imeti pretiranih predstav o teh načrtih. Vsekakor pa je zamisel zanimiv primer, kako so si tudi v najtežjih razmerah neumorno iskali duhovno dopolnitev k vsem drugim vsakodnevnim aktivistovskim dolžnostim.

Ob kapitulaciji Italije se je položaj seveda bistveno spremenil. Ljubljano je zapustilo veliko kulturnih delavcev, kar je sprva nekoliko razrahljalo utrjene organizacijske zveze. V novih okoliščinah je bilo treba sprejeti obliko, ki je sicer še vedno povezovala vsa kulturniška področja, toda ne več na osnovi trdno zasnovanega glavnega odbora s pripadajočimi matičnimi odbori. Med vodilnimi aktivisti-kulturnimi delavci sta slej ko prej bila Blaž Arnič in Domicijan Serajnik, nanovo so se pojavili v tem krogu slikar France Uršič, dramski igralec Lujo Drenovec in novinar Franc Brozovič, ki so vsi prej delovali v svojih matičnih odborih. Niko Bežek je za Kumbatovičem prevzel vodstvo par-

⁴² Arhiv CK ZKJ, anketni listi.

⁴³ Jesen 1942, dok. št. 36.

⁴⁴ Ignac Koprivec, Anton Kržišnik — oba ustni vir.

⁴⁵ Filip Kumbatovič, ustni vir.

⁴⁶ France Mesesnel, Umetnost in kritika. DZS Ljubljana 1953 (Lučijan Menaše, Beseda o avtorju in izboru) stran 11.

⁴⁷ Tone Seliškar, spominski zapis.

⁴⁸ Anton Kržišnik, ustni vir.

tijske celice, sestanke nekakega osrednjega odbora kulturnih delavcev pa je vodil bolj kot predstavnik poverjeništvu IOOF.⁴⁹

Četrty kulturniški plenum OF, ki je bil 4. avgusta 1945 v Ljubljani, sili k razrešitvi vprašanja, kdaj in kje je bil tretji. Vsa raziskovanja vodijo k domnevi, da je bil ta pravzaprav prvi kongres slovenskih kulturnih delavcev z osvobojenega ozemlja. Izvršni odbor OF je sklenil na seji 29. decembra 1943, da bo pripravil ta kongres. V Semiču se je potem 4. januarja 1944 zbralo sedemdeset kulturnih delavcev. Kongres je po Kidričevih ugotovitvah pomemben v štirih pogledih: dokazal je, da je narodnoosvobodilni boj vključil resnično slovensko kulturo že na samem svojem začetku in da se mu je pridružilo vse, kar zasluži ime slovenski kulturni delavec; izrazil je stališče slovenske kulture do sklepov drugega zasedanja AVNOJ; poudaril je, da je Komunistična partija Slovenije na osnovi dediščine Prešerna, Levstika in Cankarja opravila veliko kulturno delo; opozoril je na pomanjkljivosti, ki se pojavljajo zlasti v posredovanju nove slovenske kulture s tematiko narodnoosvobodilnega boja širokim ljudskim množicam.

V drugi polovici junija 1944 so se zvrstile v Ljubljani številne aretacije. Zredčile so še preostanek kulturnih delavcev, ki so delovali za Osvobodilno fronto. Tedaj so aretirali Nika Bežka, Blaža Arniča, Franceta Uršiča, Nika Omërzo, Luja Drenovca in Stanka Juga ter večino od njih poslali v Dachau.

Manifestacije kulturniškega dela so se javljale poslej samo še na osvobojenem ozemlju in v enotah narodnoosvobodilne vojske. Spričo tega se ni čuditi ugotovitvam sodelavcev odseka za kulturo pri propagandnem oddelku pokrajinske uprave, da je kulturno življenje v Ljubljani »v primeri s časom pred leti le še životarjenje«.⁵⁰ Njihova prizadevanja so bila kljub podelitvi literarnih nagrad pokrajinske uprave za leto 1944 in literarnim večerom zaman.

Teško bi že danes, ko še niso opravljena podrobna preučevanja sodelovanja slovenskih kulturnih delavcev v osvobodilnem boju, povsem presodili pomen njihovega deleža. Lahko pa rečemo, da so izpolnili umetniško in politično poslanstvo, ki ga je od njih zahtevalo najodločilnejše obdobje slovenske zgodovine. Na nevarni poti skozi usodno sedanost vojnega časa so se prebijali z zavestjo Cankarjevega spoznanja, da je »boj za osvobojenje ljudstva kulturnen boj« in da je tisti »kdor ta boj obrekuje, kdor mu postavlja nečiste cilje, sovražnik ljudstva in sovražnik kulture«.

⁴⁹ Blaž Arnič, ustni vir.

⁵⁰ Poročilo o delu odseka za kulturo za mesec januar 1945. Arhiv kontrarevolucije v arhivu IZDG, fasc. 249, mapa III.